

*Алексєнко-Лемовська Людмила Владиславівна,
кандидат педагогічних наук
РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення людського мовлення – одночасно і «вічна проблема» науки, і проблема, що завжди залишається осторонь науки: на базі лінгвістики, психології, етнографії та інших наук не намічалось її ретельного вирішення. Про своєчасність та необхідність порушення цієї важливої проблеми свідчать серйозні спроби зарубіжних учених визначити біологічні, мозкові механізми та фізіологічні закони генезису та здійснення мовленнєвої діяльності (І. Кант, Леннеберг, Роберте) [10; 11; 18]. Проте недолік, що обмежує просування наукових зусиль уперед полягає в тому, що саме явище мовлення розглядається як деяка константа, без спроби розчленувати її на різні рівні становлення. Насьогодні для нового етапу дослідження проблеми виникнення людського мовлення існує меншою мірою чотири комплекси наукових знань: сучасне загальне мовознавство, психолінгвістика (або психологія мовлення), з її впливом на психологічну науку в цілому; фізіологія, нормальна й патологічна нейропсихологія мовлення; еволюційна морфологія мозку й органів мовленнєвої діяльності.

З іншого боку, поновлення зусиль у питанні про час, умови, причини виникнення мовлення диктується невідкладною потребою науки про походження людини – проблемою початку історії. Тривалий час теми про давні знаряддя праці, давні релігійні або магичні вірування відсували на другий план тему про давні стадії мовлення.

У XIX столітті всі пропонувані відповіді на запитання про походження людського мовлення базувалися на одній із двох моделей: перерви поступовості й неперервності. На першу модель (дисконтинуїтет) спирався переважно релігійно-ідеалістичний, креаціоніський погляд на людину: людина створена разом із мовленням, дар слова відрізняє її від безмовних тварин як ознака подібності богам, як свідчення вкладеної в неї розумної душі. На другу модель (континуїтет) спирався природнонауковий еволюціоналізм: всемогутнє висловлювання поступово слугувало заміною розгадки походження мовлення.

Отже, проблема опанування мови, урахування її унікальну роль у життєдіяльності людини, є актуальною для багатьох галузей наукових знань: філософії, естетики, лінгвістики.

Передусім розглянемо ключові поняття дослідження: «лексика», «слово». Лексика – (від грецьк. *leksikos* – належить до слова) – сукупність слів мови, її словниковий склад; словниковий склад мови, будь-якого її стилю, сфери, а також чийх-небудь творів, окремого твору [13]. Цей термін використовується і по відношенню до окремих пластів словесного складу (лексика побутова, ділова, поетична) і для позначення всіх слів, вживається будь-яким письменником або в будь-якому одному творі [13].

У словникових джерелах лексика (*lexicos* – словесний, слово, вислів, зворот мови) визначається як сукупність слів, що входять до складу мови; словниковий запас творів авторів чи сукупність слів, що вживаються в якійсь сфері діяльності [13, с. 274]. Мовознавці визначають лексику як сукупність уживаних у мові слів, з якими пов'язані певні значення, закріплені в суспільному вжитку (О. Пономарів); окремі шари чи групи слів (побутова лексика, професійна) (Л. Мацько, О. Мацько, О. Сидоренко); словниковий склад мови, сукупність усіх слів, наявних у мові (М. Плюш) [15].

Лексика є предметом вивчення лексикології, семасіології й ономасіології. Вона прямо чи опосередковано відображає дійсність, реагує на зміни в суспільному, матеріальному й культурному житті народу, постійно поповнюється для позначення нових предметів, явищ, процесів, понять. Так, розширення й удосконалення різних галузей матеріального виробництва, науки й техніки призводить до появи нових спеціальних слів – термінів або цілих термінологічних пластів, подібні слова нерідко переходять у галузь загальнонавчальної лексики, що пов'язано з розширенням загальної освіченості й наукової обізнаності середнього носія мови.

Проблема слова належить до однієї з найбільш дискусійних лінгвістичних проблем, оскільки саме воно є головною одиницею мови. Слово виступає основним будівельним матеріалом висловлювань, за допомогою яких реалізується спілкування між людьми. Воно є основною одиницею найменування фактів дійсності, а також сприймань, думок, почуттів людини, викликаних цими фактами. Слово як мовна одиниця потребує відповідного своїй природі визначення, яке б відмежувало його від найближчих мовних одиниць (морфеми й речення), сусіднього слова. Слово є представником усіх компонентів мови – фонетики (складається зі звуків мови), лексики (позначає, кодує будь-яке явище дійсності, несе смислове навантаження), граматики (у певній граматичній формі). Отже, слово виступає центральною одиницею, що пронизує всю мовну систему.

Слово – склад або сукупність складів, які позначають поняття, уявлення або будь-який предмет. Пояснення значення слів відбувається в семантиці, близьких за значенням слів – у синоніміці, походження слів – у етимології. Види слів відповідають дійсності, що сприймається нашими відчуттями: іменники – предметам, прикметники – конкретному буттю, якості предметів; прислівники та сполучники – зв'язкам і відносинам, що існують між предметами; дієслова – процесу, що відбувається між предметами. Речення містить вислів, питання про світ, що спостерігається або переживається [16, с. 160]. Слово – основна структурно-семантична одиниця мови, що служить для найменування предметів і їх властивостей, явищ, відносин дійсності, володіє сукупністю семантичних, фонетичних і граматичних ознак, специфічних для кожної мови. Характерними ознаками слова є цільність, видільність і вільна відтворюваність у мовленні. У слові розрізняються такі структури: фонетична (організована сукупність звукових явищ, що утворюють звукову структуру слова). Виділяють лексичне та граматичне значення слова. Сукупність граматичних значень, виражених певними мовними засобами, утворюють граматичну форму слова (С. Ожегов) [16].

Отже, слово – одиниця мови, що служить для найменування понять, предметів, осіб, дій, стану, ознак, зв'язків, явищ, оцінок; мовлення, здатність говорити; розмова, бесіда, щось висловлене; публічний виступ, мовлення; мовлення на будь-яку тему, оповідання, розповідь; право, дозвіл говорити публічно; думка, висновок (часто про досягнення в будь-якій галузі).

Слово має складну семантичну будову. Його формування проходить складний шлях від оволодіння вузько конкретним значенням слова до засвоєння його узагальнюючого, абстрактного значення та словесних понять. У результаті цієї еволюції відбувається перехід від мотивованого використання слова (коли слово є лише іменем предмета чи класу однотипних предметів), до його функціонального використання (звукова оболонка слова починає втрачати свій образний зв'язок із предметом, дією і починає використовуватись як мовний знак, тобто умовне позначення для вираження того чи іншого змісту) (О. Леонт'єв, О. Шахнарович) [12; 22].

Виділяють словник активний, тобто сукупність слів, якими користується людина при побудові висловлювань, і пасивний, тобто сукупність слів, які людина більш чи менш розуміє, але не використовує в мовленні. Пасивний словник значно ширше активного.

На думку науковців (Л. Мацько, О. Мацько, О. Сидоренко), найважливішими ознаками слова є: внутрішня впорядкованість звуків (складових слова); наголос; лексичне значення; можливість поділу на менші мовні одиниці, морфеми; поєднання з іншими словами в реченні за допомогою змістового й граматичного зв'язку; наявність у реченні граматичних форм і синтаксичних функцій, єдність лексичних та граматичних значень [15].

Первинною функцією слова є здатність виконувати роль формально-синтаксичного (на основі синтаксичних зв'язків) і семантико-синтаксичного (на основі семантико-синтаксичних відношень) компонента речення, а вторинною – виконувати роль однослівного речення.

Л. Щерба виділяє такі обов'язкові властивості слова, як фонетична вираженість, граматичне оформлення, семантична валентність, тобто наявність значення та здатність слова узгоджуватися з іншими словами. Отже, можна дійти висновку про необхідність оволодіння словом у єдності його лексичного, граматичного значень та мовної форми (звукової, морфологічної) на основі активного вживання в мовленні [24].

У лексикології слово розглядається як мінімальна одиниця лексики. Ю. Степанов виділяє зв'язний звуковий ряд, що утворює слово з зовнішнього боку, по-перше – звукову, фонетичну оболонку слова або фонетичне слово; по-друге – предмет, що називається словом; по-третє, смисл, що викликає слово у свідомості. Усі ці три елементи пов'язані між собою: слово називає або позначає предмет; має смисл; смисл відображає властивості предмету в свідомості людини [20].

Слово є словом оскільки воно має значення, що визначається як особлива мовна форма відображення дійсності; відносини між звуковим комплексом і поняттям; віднесеність звукового комплексу до явищ дійсності. Водночас значення прирівнюється до поняття або ж розглядається як певна видозміна поняття відповідно з характером мовного знаку. Значення слова – завжди узагальнене найменування предмета; відношення певного знаку до інших знаків (Ф. де Сосюр) [19]; виникає лише в місці контакту знаку з реальністю, соціальним контекстом, тобто значення повністю визначається контекстом (М. Бахтін) [3].

Термін «лексичне» або «сміслове значення слова» не може вважатися цілком визначеним. Під лексичним значенням слова розуміють його наочно-речовинний зміст, оформлений за законами граматики певної мови і що є елементом загальної семантичної системи словника цієї мови. Суспільно закріпленний зміст слова може бути однорідним, єдиним, але може бути і внутрішньо зв'язаною системою різноспрямованих віддзеркалень різних «шматочків дійсності», між якими в системі певної мови встановлюється смисловий зв'язок. Зв'язок значень у смисловій структурі слова, способи поєднання слів і значень у мові визначаються внутрішніми семантичними закономірностями розвитку мовної системи.

Значення багатьох слів замкнені в певні контексти фразеологій і використовуються для обміну думками відповідно до історично сталих умов фразеологій їх уживання. Багато слів у сучасній мовній системі взагалі не мають прямих номінативних значень.

Розмежування основних типів або видів лексичних значень слів допомагає встановити ясну перспективу в семантичній характеристиці слів і сприяє правильному визначенню омонімів і синонімів у лексичній системі мови. Різні види значень слів по-різному служать віддзеркаленню й закріпленню в мові успіхів пізнавальної діяльності народу. О. Потебня справедливо вказував на те, що лексичні значення слів, органічно пов'язані з граматичними, є структурним елементом мови, і в цьому значенні вони формальні – у порівнянні з тими поняттями, що складаються й закріплюються на їх основі і за їх допомогою [17].

Поняття може стати вільним, номінативним значенням слова, але і в цьому випадку семантика слова в цілому, що розглядається в системі аспектів мови, не вичерпується й не обмежується тільки виразом цього поняття. Що ж до інших видів лексичних значень слів, то ці значення настільки злиті зі специфікою конкретної мови, що загальнолюдський, понятійний, логічний зміст у них обростає з усіх боків своєрідними формами та смисловими відтінками національної творчості народу (В. Виноградов) [6].

Ф. де Сосюр у своїх дослідженнях [19] виділяє конотативне, асоціативне й ситуативне значення. Конотативне значення є первинним, дораціональним і слугує необхідною передумовою для породження логічного значення слова. В основі конотативного значення, яке вважається його генетично ранньою формою, є переживання, у якому відображення та емоційне ставлення, особистісний смисл і чуттєва тканина ще дуже мало диференційовані. Конотативне значення за своєю сутністю є вираженням інтуїтивно-почуттєвого відображення дійсності.

Асоціативне значення лежить в основі асоціативного підходу до дослідження значення слова, уведеного в науковий обіг Дж. Дізом. В основі цього підходу важливим компонентом значення є низка асоціативних зв'язків певного поняття (Л. Засекіна, С. Засекін) [9].

Ситуативний підхід акцентує увагу на тому, що для кожного індивіда значення слова реалізується через включення його до конкретної життєвої ситуації як тривіально типової динамічної сутності. Будь-яке значення завжди включене в низку подій, що розгортаються в часі, а відтак є ситуативними (Л. Засекіна, С. Засекін) [9].

Значення діалогічне за своєю природою: воно належить слову, що перебуває між промовцями, тобто здійснюється лише в процесі відповідного, активного розуміння. Слова відіграють важливу роль у живому процесі соціальної взаємодії, де значення завжди супроводжується оцінкою, «ціннісним акцентом», тоді як структуралізм «онтологізував» і перетворив значення «в ідеальне буття, відречене від історичного становлення» (М. Бахтін) [3].

Значення слова виявляється одночасно мовним та інтелектуальним феноменом, причому це не чисто зовнішня співприналежність його до двох різних галузей психічного життя. Значення слова є феноменом мислення лише в тій мірі, у якій думка пов'язана зі словом і втілена в слові, і навпаки: воно є феноменом мови лише в тій мірі, у якій мова пов'язана з думкою й освітлена її світлом. Воно є феноменом словесної думки або осмисленого слова, є єдністю слова й думки. Експериментальні дослідження Л. Виготського цілком підтвердили й виправдали це положення, показавши, що, оперуючи значенням слова як одиницею мовного мислення, ми дійсно знаходимо реальну можливість конкретного дослідження розвитку мовного мислення й пояснення його найголовніших особливостей [5].

Сучасний підхід до вивчення семантики слова заснований на припущенні, що внутрішня форма слова (тобто його значення) є складною структурою, яка називається *семантичною структурою слова* або *структурою лексичного значення слова* і включає низку складових (Г. Антрушина) [1, с. 130–131]. А. Уфимцева [21, с. 87–92] говорить про необхідність підходити до слова як до нерозривної єдності звукового та смислового змісту, як до складної тотожності його лексико-граматичних і лексико-фразеологічних форм, виявляється в багатообразних зв'язках слів з іншими елементами мовної структури, і на основі цього виділяє три визначальні чинники лексичного значення слова:

- 1) логіко-наочний зміст слова;
- 2) своєрідність граматичних форм, за допомогою яких цей смисловий зміст фіксується й відтворюється;
- 3) співвідношення цього слова зі всією лексико-семантичною системою мови, обов'язковим елементом якої воно є.

На думку автора, смислова структура слова є ієрархічною системою, у якій ступінь самостійності та сфера

загальноживаності значень поставлені в залежність від характеру зв'язку слова з «предметами» (прямі, переносні), що позначаються їм, а, отже, і зі словами, що становлять його звичайний семантичний контекст (вільні та зв'язані значення) в системі мови, від ролі й місця, яке займають ці неоднорідні семантичні елементи, значення полісемантичного слова в системі мови.

О. Беляєвська включає в лексичне значення слова:

- 1) вказівку на предмет, що позначається, явище, процес або ознаку;
- 2) вказівку на відношення до того, що позначається з боку того, хто говорить;
- 3) вказівку на загальний тип комунікативних ситуацій, у яких може використовуватися це найменування.

Відповідно до цього, вона виділяє такі аспекти лексичного значення:

- 1) речовинний зміст;
- 2) коннотативний аспект;
- 3) прагматичний аспект [4, с. 44–46].

Основа лексичного значення, на думку О. Беляєвської, складає його наочна співвіднесеність – здатність слова використовувати для позначення предметів і явищ об'єктивної дійсності, а також предметів або явищ, є предметом думки. Наочна співвіднесеність імені формує його речовинний зміст [28].

У мовній системі смислова сутність слова не вичерпується властивими йому значеннями. Слово переважно містить у собі вказівки на суміжні ряди слів і значень. Воно насичене відображеннями інших ланок мовної системи, виражаючи ставлення до інших слів, що співвідносяться або пов'язані з його значенням (В. Виноградов) [6, с. 162-189].

М. Жинкін на XVIII Міжнародному конгресі наукової психології наголосив, що до цього часу психологія вивчала людину, яка не розмовляє, а мовознавство, у свою чергу, вивчало мову без людей, які розмовляють. Отже, визначився перелом, підготовлений не менш як сорокалітнім науковим розбігом, початок якого пов'язують з ім'ям Л. Виготського. До нього лише такі психічні функції людини, як асоціації, відчуття, механізми емоцій, несвавільне запам'ятовування – підвергалися спробам наукового, тобто експериментального й нейрофізіологічного пояснення.

Вищі ж процеси – свідомі, вольові, включаючи активну увагу, свавільне запам'ятовування, понятійне мислення, свавільну діяльність – мов би не існували для наукового детермінізму та склали предмет другої психології, описової, «духовної» [8].

Основна ідея Жане полягала в тому, що специфічні людські психічні функції виникли в результаті переносу індивідом на самого себе тих форм соціальної поведінки, які початково вироблялись у відносинах із іншими людьми. За Жане, слово було командою для інших, основним засобом оволодіння предметом, регулювання засобом слова чужої поведінки поступово приводить до виробки вербалізованої поведінки самої особистості [7].

Психологічний аспект змісту лексичного розвитку дошкільників пов'язаний із такими поняттями, як свідомість, відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, пізнання (Е. Блейлер, Л. Виготський, О. Леонт'єв, О. Лурія). Навчання мови – це розвиток мислення дитини, удосконалення та збагачення способів вираження думки новими мовними засобами. Оскільки мислення – вища форма пізнавальної діяльності дитини, тому процес навчання мови – це процес пізнання нових явищ.

Специфічність свідомості у відображенні світу реалізується через значення. Функція значення полягає в культурному структуруванні чуттєвих образів свідомості: суб'єкт може засвоювати зафіксовані історичним досвідом знання – продукти суспільно-історичної практики. Психологічно значення – це надбання свідомості, узагальнене відображення дійсності, вироблене людством і зафіксоване в формі поняття, знання або вміння як узагальненого образу дії, норми поведінки (О. Леонт'єв) [12].

Проблема значення слова завжди була однією з найскладніших для філософів, психологів, лінгвістів. Адже це поняття є загальнонауковою категорією, вивчення якої потребує виходу за межі окремої наукової галузі з метою ґносеологічної інтерпретації. Значення належить до однієї з тих усезагальних форм діяльності, які лежать в основі перетворення досвіду в знання, системного та змістового розуміння світу (О. Ахманова) [2]. Трактатування значення як надбання індивіда виявляє не лише відношення подібності, співіснування та наступності, а й такі специфічні особливості значення, як прототипи категорій, емоційно-оцінні переживання, пов'язані зі словом, своєрідність породжених асоціацій на задане слово – стимули, виражені в позалінгвальних компонентах індивідуального досвіду [2].

Наукове оформлення контурів дослідження значення як надбання індивіда започаткували лінгвіст Ф. де Соссюр і філософ Ч. Пірс. Ф. де Соссюр виокремив нову предметну галузь різних знаків як об'єктів нової науки – семіології, визначив мову як систему знаків та описав сутність знака через відношення двосутності – позначення (signifiant) та позначене (signifie) [19]. Отже, у структурі «позначення – позначене» імплікується ставлення людини – носія мови до позначуваної нею об'єктивної дійсності.

При визначенні значення знака у різних напрямках семіотичних досліджень, на думку Г. Щедровицького, не було охоплено певної об'єктивної властивості усіх знаків, яка, по суті, є основоположною, оскільки поєднує інші вже виокремлені сторони й визначає їх місце в системі цілого. Тому для того, щоб побудувати нову модель знака, необхідно, насамперед, виявити цю властивість. А вона, на переконання Г. Щедровицького, полягає в діяльності людини, яка зумовлює та визначає породження, функціонування і траєкторію розвитку знаків та їх значень [23].

Тоді як Г. Щедровицький розглядає цю властивість як діяльність, О. Потебня розуміє її у виокремленні двох компонентів будь-якого значення: найближче та подальше значення слова. Як зазначає вчений, люди розуміють одне одного в процесі спілкування тому, що у змісті слів є щось загальне й народне. Це рівне, однакове й зветься найближчим значенням слова. Саме найближче значення робить мову засобом спілкування. Поряд із цим, у слова є ще й інше, мінливе від індивіда до індивіда подальше значення, яке у кожного різне за якістю та кількістю елементів [17]. Ці ідеї набули подальшого розвитку й глибокого вираження у психологічних теоріях дослідження значення, розведення категорій змісту, значення й смислу з метою ретельного вивчення пізнання людиною світу.

Психологічна структура значення, яка відображає особливості індивідуальної картини світу суб'єкта, завжди перебувала в полі зору психологів. За Л. Виготським, значення слова – «це єдність узагальнення та спілкування, комунікації і мислення» [5, с. 318]. Отже, значення – це психологічний феномен, який репрезентує динамічну ієрархію процесів, за допомогою яких визначається відповідність між системним значенням слова та продуктами когнітивного й афективного досвіду – індивідуальною картиною світу людини, яка актуалізується поточною ситуацією. Найвищою формою значення, на думку вченого, є поняття, що утворюються на основі істотних властивостей і характеристик предмета. При цьому Л. Виготський розмежовує поняття на два види: життєві та наукові. Життєві поняття – це поняття «сутність уявлення від конкретного до абстрактного» [5, с. 175]. Слабкість життєвих понять полягає в нездатності до абстрагування, довільного маніпулювання ними. Утворення наукових понять – це шлях від абстрактного до конкретного. Завдяки науковим поняттям людина усвідомлює властивості предмета, відірвані від реальної ситуації.

Отже, основними рисами життєвих понять є переважання конкретних, ситуаційних елементів, а також велика роль практичної діяльності та наочно-образного досвіду в їх формуванні. До особливостей наукових понять належать логічні зв'язки, відірваність від актуального контексту та провідна роль розумових операцій порівняння, аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування, класифікації та систематизації дійсності. Таким чином, у теорії Л. Виготського мінімальною одиницею інтелектуальної діяльності індивіда є значення слова, найвищою формою розвитку якого є наукове поняття [5].

Л. Виготський запропонував схему розвитку мовлення, на його думку вже первинна мова дитини багатифункціональна й містить у собі, між іншим, соціальну функцію. Далі, мова диференціюється на егоцентричну й комунікативну; егоцентрична мова виникає «на основі соціальної шляхом перенесення дитиною соціальних форм поведінки, форм колективної співпраці в сферу особистих психічних функцій». Далі, егоцентрична мова дає початок розвитку мовлення внутрішнього, що служить основою мислення, в одних випадках логічного, в інших – аутистичного. Аутистичне мислення Л. Виготський, вслід за Блейлером, вважає більш пізнім явищем, що виникає на основі реалістичного мислення, що дійсно задовольняє потреби [5].

Науковець розрізняє три ступені розвитку понять:

- 1) виділення групи предметів на основі переважно суб'єктивних зв'язків (синкретизм);
- 2) утворення комплексу на основі об'єктивних конкретних зв'язків, але без привілейованих тотожних ознак.

У комплексному мисленні Л. Виготський розрізняє п'ять фаз; остання з них дає псевдо-поняття, тобто мислення про групу вищу, дійсно відповідних одному поняттю, але зібраних дитиною психологічно на підставі конкретних зв'язків, а не відвернутих привілейованих ознак. Псевдо-поняття виникають переважно під впливом дорослих; вони суть еквівалент поняття, і тому в дослідників виникає помилкова думка, ніби діти вже в молодшому дошкільному віці досягають логічного мислення. Насправді це поняття «в собі» і «для інших», але ще не «для себе». Історія перенесення значення слів у кожній мові показує, що і в дорослих комплексне мислення продовжує зберігатися в багатьох випадках. Третій ступінь, вироблення справжніх понять, спирається на два генетичні корені – на комплексне мислення й на здібність до абстракції. З чотирьох фаз її особливо важлива фаза потенційних понять, заснованих на звичці, і заключна фаза утворення понять як синтезу абстрактних привілейованих ознак, що доволно виробляються за допомогою слова [5].

Схожі ідеї щодо визначення структури та функцій значення слова викладено в працях О. Лурії. На його думку, будь-яке слово має дві основні складові, що виконують відповідні функції: предметна віднесеність, тобто означення будь-якого предмета реальної дійсності, а також значення, яке дає можливість здійснювати мисленнєві операції аналізу й синтезу над різними предметами, виокремлювати їх істотні властивості, відносити предмети до певної категорії. Відтак, здатність аналізувати предмет, виявляти в ньому істотні властивості та в результаті узагальнення спільних ознак відносити його до певних категорій і називається значенням слова [14, с. 249].

– Література

1. Антрушина Г. Б. Лексикология английского языка / Г. Б. Антрушина, О. В. Афанасьева, Н. Н. Морозова. – М.: Дрофа, 2005. – 288 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Просвещение, 1966. – 606 с.
3. Бахтин М. М. Проблема текста / М. М. Бахтин // Собр. соч., том 5. – М., 1996. – С. 144.
4. Беляевская Е. Г. Семантика слова / Е. Г. Беляевская. – М., 1987. – С. 44–46.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 512 с.
6. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / Виноградов В. В. – М., 1977. – С. 162–189.
7. Жане П. Эволюция памяти и понятие времени // Психология памяти / Под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер и В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 371–379.
8. Жинкин Н. И. Психологические основы развития речи / Н. И. Жинкин // В защиту живого слова / Под ред. В. Я. Коровина. – М.: Просвещение, 1966. – С. 109–124.
9. Засекіна Л. В., Засекін С. В. Вступ до психолінгвістики / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2002 – 168 с.
10. Кант И. Сочинения в 6-ти томах (Т. 2) / И. Кант. – М.: Мысль, 1966. – 325 с.
11. Леннеберг Э. Естественная история языка / Э. Леннеберг. – 2002. – С. 497–527.
12. Леонтьев А. А. Психолінгвістическіє єдності речевого высказывания / Леонтьев А. А. – М.: Просвещение, 1969. – 78 с.
13. Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 47.
14. Лурія А. Р. Развитие речи и формирование психических процессов / А. Р. Лурія // Психологическая наука в СССР. – М.: Изд-во АН РСФСР, 1959. – С. 319–327.
15. Мацько Л., Мацько О., Сидоренко О. Стилїстика української мови: Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
16. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 57000 сл. / С. И. Ожегов; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1987. – С. 122, 348.
17. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня – К.: Синто, 1993. – 190 с.
18. Роберте А., Пенфильд В. Речь и мозговые механизмы / А. Роберте, В. Пенфильд. – М.: Медицина, 1964. – 406 с.
19. Соссюр Ф. Курс загалної лінгвістики / Ф. Соссюр. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
20. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания / Ю. С. Степанов. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
21. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе мови / А. А. Уфимцева. – М., 1968. – С. 87–92.
22. Шахнарович А. М., Юрьева Н. М. Психолінгвістический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза) / А. М. Шахнарович, Н. М. Юрьева. – М., 1990. – 243 с.
23. Щедровицкий Г. П. Процессы и структуры в мышлении / Г. П. Щедровицкий. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – 317 с.
24. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 387 с.